

Shavkatjon To'lanboyev

Namangan davlat universiteti
“Tarix” kafedrası katta
o'qituvchisi.

E-mail: shavkatjon1972@mail.ru
<https://doi.org/10.5281/zenodo.17649015>

XIVA XONLIGIDA DAVLAT BOSHQARUV TIZIMI VA UNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.

Annotatsiya. Ushbu maqolada XVI–XX asrlarda O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan Xiva xonligida davlat boshqaruv tizimi va uning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Unda asosiy e'tibor xonlikda hukmdor shaxsi, uning vazifalari, bosh vazirning jamiyat siyosiy tizimidagi o'rni, mahalliy boshqaruvning etnik, ijtimoiy va diniy omillariga qaratilgan.

Kalit so'z va iboralar: Xiva xonligi, davlat boshqaruvi, davlatchilik, Kengash, xon, vazir, mahalliy hokimliklar, o'zbeklar, qipchoqlar, turkmanlar, qoraqalpoqlar.

Kirish. O'zbek xalqi davlatchiligi tarixini o'rganish, uni xolisona tahlil etish muhim omillardan biri hisoblanadi. Xalqimizning qadim tarixiga xolis va haqqoniy baho berish tarixchilarimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Zero, O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I. A. Karimovning “Modomiki, o'z tarixini bilgan, undan ruhiy quvvat oladigan xalqni yengib bo'lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tarix bilan qurollantirishimiz zarur”,- degan fikrlari [1. B. 13.] tarixchilar zimmasiga katta mas'uliyat yuklaydi.

Asosiy qsim. Ma'lumki, har qanday davlatning siyosiy boshqaruv tizimida mavjud unvon va mansablar alohida o'rin egallaydi. Biroq, turli davrlarda saroylardagi unvon va mansablar hamma vaqt ham bir xil ma'noda qo'llanilmagan, mavjud siyosiy va ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqib, ularning mavqeyi va ahamiyati o'zgarib turgan. Xiva xonligi xon tomonidan saroy amaldorlari yordamida boshqariladigan, yakka hokimchilikka asoslangan davlat bo'lib, uning boshqaruv tizimi Buxoro va Qo'qon xonliklaridan deyarli farq qilmagan.

Xonlikdagi eng yuqori unvon xon bo'lib, u siyosiy, harbiy va diniy hokimiyatga ega edi. Buxoro va Qo'qon xonligidan farqli ravishda XIX asr boshlariga kelib xon xuzurida doimiy faoliyat ko'rsatuvchi Kengash (Devon) bor edi [2. B. 126–128]. U Muhammad Rahimxon I (1806–1825) islohoti natijasi o'laroq ta'sis etilgan. Eng yuqori lavozimdagi amaldorlar – Inoq, Shayxulislom, Devonbegi, Yasovulboshi, Mehtar va boshqalar a'zo bo'lgan ushbu Kengashning vakolatlari cheklangan, barcha qarorlar amalda xon tomonidan qabul qilingan bo'lsa-da, lekin saroy a'yonlari, qabila boshliqlari hamda mahalliy hokimlarning davlat boshqaruvidagi o'rnini ham hisobga olish zarur. O'zaro siyosiy nizolarni bartaraf etadigan, joylarda mahalliy boshqaruvni amalga oshiradigan va markaziy hokimiyatning mavqeyini ta'minlab turadigan bu amaldorlar amalda davlat boshqaruvida kattaga kuchga ega edilar. Ayniqsa, markaziy davlat hokimiyati zaiflashgan davrlarda bu narsa yaqqol ko'zga tashlanadi.

Ma'lumki, har qanday davlatning siyosiy boshqaruv tizimida mavjud unvon va mansablar alohida o'rin egallaydi. Biroq, turli davrlarda saroylardagi unvon va mansablar hamma vaqt ham bir xil ma'noda qo'llanilmagan, mavjud siyosiy va ijtimoiy vaziyatdan kelib chiqib, ularning mavqeyi va ahamiyati o'zgarib turgan [3. 13].

Muhammad Rahimxon I davrida o'tkazilgan islohotlar natijasida davlat boshqaruvi asosan, ikki bo'g'inli, markaziy va mahalliy boshqaruvdan iborat bo'lib, ularning har biri musulmon davlatlarga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlarga, ko'p sonli mansabu lavozim va unvon sohiblariga ega edi [4. B. 241–243]. Ushbu lavozimlarni hammasi merosiy sanalsada,

albatta, xon tomonidan tasdiqlanishi shart edi. Xon ba'zan boshqa urug'dan bo'lgan shaxsni ham biror mansabga tayin qila olar edi. Shuni ta'kidlash lozimki, katta vakolatlarga ega bo'lgan hokimlarning turkmanlar, qozoqlar va qoraqalpoqlarni ichki ishlariga xonning ruxsatisiz aralashish huquqi bo'lmagan.

Hozirga qadar Xiva xonligidagi mansablar masalasi kam yoritilgan mavzulardan bo'lib qolmoqda. Mazkur masala bo'yicha chop etilgan ishlar kam sonli. Xususan, tadqiqotchilar Sh. Vohidov, S. Saburovalar tomonidan yozilgan maqolada Xiva xonligidagi 147 ta unvon va mansablar ro'yxati keltirib o'tilgan. Ayrim unvon va mansablarga ta'riflar berilgan [5. 39–46].

Xiva xonligidagi unvon va mansablar masalasi o'z davrida sharqshunos olim S. Bobojonning “Xorazm tarixi” asarida ham yoritilgan [6. B. 12.]. Muallifning ushbu kitobi 1957 yilda yozilgan bo'lib, Xiva xonligi hayotning turli jihatlarini aks etgan. Shular jumlasiga xon saroyidagi mansablar ham kiradi. Bu va boshqa asarlardan foydalangan holda Xiva xonligidagi mansabdorlar va ularning vazifalariga to'xtalib o'tamiz. Muallif o'z asarida Xiva xonligidagi mansablarni ikki guruhga ajratadi: Ulamo amaldorlar (mansablar) va sipoho (harbiy va ma'muriy) amaldorlar (mansablar) [7. B. 1].

Ulamo amaldorlarga quyidagilar kiradi: qozikalon, qozio'rda, qoziyul xos, a'lamul ulamo, rais, muftilar (9 ta), oxunlar (70 ta), xatib (2 ta), voiz (2 ta), sadr (musaddir) (4 ta), muxbirlar (4 ta). Ushbu amaldorlarning vazifalari o'rta asrlar davrida boshqa islom davlatlari, xususan, qo'shni Buxoro amirligi va Qo'qon xonligidagidan unchalik farq qilmagan. Ularning davlat boshqaruvida tutgan o'rni masalasi boshqa ilmiy adabiyotlarda ham keng yoritilgan [8. 399–400].

Harbiy amaldorlar: amirul umaro, qushbegi, inoq, mehtar, naqib, otaliq, beklarbegi, shayxul islom, devonbegi, zakotchi, bojbon, xazinachi, mirzaboshi, mingboshi, sarhang, shig'ovulbegi, yasovulboshi, og'a, arbob, karvonboshi, dorg'abegi, parvonachi, sarrof, sartif, hojirav, mirshab, eshikog'alari (10 nafar), mirob, mushrif, mutavalli, yuzboshi (10 kishi), dahboshi, sais (2 kishi), o'tar, biy, to'shakchi, dasturxonchi, talqonchi,

devona (2 kishi), shotir (10 kishi), surnaychi (2 kishi), karnaychi, jarchi, jallod (40 odam), mashshoqlar (100 odam), yasovulboshi, oqsoqol [9. B. 1].

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni umumlashtirib aytganda, xonlikdagi barcha mansab va unvonlarni 3 toifaga: xarbiy-ma'muriy, harbiy va diniy amallarga bo'lish mumkin. Saroy unvonlari ichida Xondan keyin eng katta nufuzga inoq, otaliq va biy unvonidagilar mansub bo'lgan. Ular xonning eng yaqin maslahatchilari bo'lib, davlatning siyosiy, iqtisodiy, moliyaviy, harbiy hayotini nazorat qilgan. Xonlikning siyosiy-iqtisodiy hayotida ulardan tashqari naqib, amir ul-umaro, mehtar, qushbegi, beklar begi, devonbegi, parvo nachi, dasturxonchi, eshik og'asi, shotir, yasovulboshi, udaychi, ming boshi, mirroboshi va boshqa mansabdorlar ham muhim o'rin tutadi [9. B. 395–396].

Diniy hokimiyat shayxulislom boshliq din peshvolari qo'lida edi. Mahalliy shayxlar Said Ota Shayx avlodlari, Darvish shayxlari - davlatdagi nufuzli diniy amaldorlar sirasiga kirar, barcha diniy mansablar ularning vakillariga berilardi. Xiva xonligida davlat tili o'zbek tili bo'lib, Buxoro va Qo'qon davlatlaridan farqli ravishda, bu yerda ikki tillilik hukmron emas edi. Barcha farmonlar, davlat ishlari, hujjatlar o'zbek tilida yozilgan [10. B. 126–128].

Mahalliy boshqaruv beklik (ba'zi manbalarda viloyatlar deb ham ko'rsatilgan) hokimlar va noiblar qo'lida edi. Ularning ham, odatdagidek, o'z boshqaruv tizimi mavjud bo'lib, bekliklar mirshabboshi, soliq yig'uvchi amaldorlar (tanobchi, bojbon), qozi, rais kabi diniy mansabdorlar, oqsoqollar yoki katxudolar yordamida idora qilinardi. Hokim va noiblar xon tomonidan tayinlanib, o'z vakolatlarini yakkaboshchilik asosida amalga oshirganlar. Ular ma'muriy, moliyaviy, siyosiy, sud funksiyalarini bajarganlar [11. B. 395–36].

Barcha mahalliy amaldorlarning asosiy vazifasi o'zlariga tobe hududda osoyishtalikni saqlash, belgilangan soliqlarni o'z vaqtida yig'ishdan iborat edi. Bekliklarni ichki hayotiga tegishli barcha masalalar yechimi to'raligicha hokim ixtiyorida bo'lgan. Xonlikda olib boriladigan turli obodonchilik ishlariga, kanal va ariqlarni tozalashga, boshqa hashar

ishlariga aholini jalb etish kabi boshqa xo'jalik ishlari ham to'laligicha hokim va unga tobe amaldorlarga topshirilgan edi. Bundan tashqari hokimlar beklikdagi harbiy qo'shnlarning ham boshlig'i hisoblangan.

Xiva xonligida noibliklarni idora etishda noiblar ham bo'lgan. Noib mansabi hokim mansabi bilan teng bo'lgan. Hokimlik mansabiga har bir shaxs xon tomonidan tayinlanishi mumkin edi va bu shaxsning hokimiyati butun viloyat uchun majburiy bo'lib, yakkabosh hokim hisoblanardi. Noiblar esa shu joyda yashovchi urug' oqsoqollardan bo'lib, ularni hokimiyati faqat urug' a'zolariga taaluqli edi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, xonlikda Qiyot-Qo'ng'iro't va Beshariq noibliklar bo'lgan. Noiblar ham xon tomonidan tayinlangan.

Poytaxt shahar Xiva bevosita xon va bosh vazir (mehtar) boshqaruvida bo'lgan. Bekliklar o'z navbatida, ma'muriy birlik masjid qavmlariga bo'lingan. Masjid qavmlar (mahallalar) xonlik ma'muriy-hududiy tizimidagi iqtisodiy, xo'jalik va ijtimoiy, madaniy hayotni boshqarishda muhim quyi bo'g'in bo'lib, oqsoqol yoki katxudolar tomonidan boshqarilgan. Har bir masjid jamoasi, ba'zi hollarda bir nechta yonma-yon joylashgan qo'shni masjid jamoalari, o'zlariga oqsoqol saylagan. Saylangan oqsoqol shu lavozimga xon tomonidan tasdiqlangan va umrining oxirigacha shu mansabda qolgan. Oqsoqolni saylash qozi ishtirokida o'tkazilib bek tomonidan kuzatilib turilgan. Bek saylov natijalarini xonga taqdim qilgan.

Xonlikda ko'chmanchilik bilan tirikchilik qiluvchi xalqlar: turkmanlar, qozoqlar, qoraqalpoqlar urug' boshliqlari – vakillar va muhrdorlar (xon muxriga ega urug' boshliqlari) tomonidan boshqarilgan. O'troq hayot kechiruvchi qoraqalpoq va qozoqlar esa otaliq va biylar tomonidan idora etilgan [12. B. 393].

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, XVI asr – XIX asrning birinchi yarmida O'rta Osiyo xonliklari Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklarida qanday davlatchilik mavjud edi, boshqaruv tizimining holati qanday edi, o'zaro ijtimoiy va madaniy sohalaridagi aloqalar qay tarzda amalga oshirilganligi kabi savollarning yechimi Rossiya imperiyasi bosqini arafasida o'zbek xonliklarining umumiy holati, uning kamchiliklarini

aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa, o'zbek davlatchiligining uzviy bo'lagi bo'lgan Xiva, Buxoro va Qo'qon xonliklari va uning ijtimoiy va madaniy hayotini aniq ma'lumotlar asosida tahlil etib borish, ularning tarixini haqqoniy yoritish, kelajak avlodga xonliklar o'tmishini ro'yi-rost yetkazish har bir tarixchidan katta ma'suliyat talab qiladi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Каримов И. А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – Б. 13.
2. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006. – Б. 126–128.
3. Полвонов Н. Т. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900–1924 йиллар): Тарих фанлари номзоди ... дисс. автореферати. – Тошкент, 2005. – Б. 13.
4. Сагдуллаев А., Аминов Б., Мавлонов Ў., Норкулов Н. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараккиёти. 1-қисм. – Тошкент: Академия, 2000. – Б. 241–243.
5. Воҳидов Ш., Сабуrowа С. Хива хонлигида унвон, мансаблар ва уларнинг вазифалари (XIX–XX асрнинг бошларида) // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1998. – №3. – Б. 39–46.
6. Сафаров Б. Хоразм тарихи. ЎРШИ-1, №10231. – Б. 12.
7. Ulamo – olim so'zining ko'pligi bo'lib, bunda diniy olimlar nazarda tutilgan.
8. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2012. – Б. 399–400.
9. Bu o'rinda shuni ta'kidlash kerakki, muallif diniy va harbiy unvon va mansablarni biroz aralashtirib yuborgan.
10. Сагдуллаев А., Мавлонов Ў. Ўзбекистонда давлат бошқаруви тарихи. – Тошкент: Академия, 2006. – Б. 126–128.
11. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи..... – Б. 395–396.

12. Эшов Б. Ўзбекистонда давлат ва маҳаллий бошқарув тарихи...
– Б. 393.

СИСТЕМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ В ХИВИНСКОМ ХАНСТВЕ И ЕЁ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. В статье анализируется система государственного управления и её особенности в Хивинском ханстве, правившем Средней Азией в XVI–XX веках. Основное внимание уделяется личности правителя ханства, его обязанностям, роли премьер-министра в политической системе общества, а также этническим, социальным и религиозным факторам местного самоуправления.

Ключевые слова и фразы: Хивинское ханство, государственное управление, государственность, Совет, хан, министр, местные хокимияты, узбеки, кипчаки, туркмены, каракалпаки.

THE SYSTEM OF STATE ADMINISTRATION IN THE KHIVA KHANATE AND ITS FEATURES

Abstract. This article analyzes the system of state administration and its specific features in the Khiva Khanate, which ruled Central Asia in the 16th–20th centuries. The main attention is paid to the personality of the ruler in the khanate, his duties, the role of the prime minister in the political system of society, and the ethnic, social and religious factors of local government.

Keywords and phrases: Khiva Khanate, state administration, statehood, Council, khan, minister, local khokimiyats, Uzbeks, Kipchaks, Turkmens, Karakalpaks.